

VATAI GÁBOR

„Csak az menjen katonának...”

A vitézlő rend életkörülményei és motivációja a 17. második felében

A „százalléros katonának igen jól megy dolga, iszik, mulat a csárdába”, nincs semmire gondja...” tartja a felvidéki katonadal, amely keserédes hangulatban énekli meg a magyar vitézek „felhőtlen” életét. A vitézlő rend mindennapjainak kutatásával foglalkozók számára persze nyilvánvaló, hogy mindez csupán túlzás, ami romantikus színben tünteti fel az egykori katonalétet, amelyre a gondtalanság a legkevésbé sem volt jellemző. Habár a végvidéki hadak mindennapjairól már jelentős ismeretanyaggal rendelkezünk, napjainkig nem sikerült teljesen áttekinthető, rendszerezett képet kialakítanunk a végváriak életkörülményeiről és katonai szolgálatukról. Ennek többek között az az oka, hogy a végek eltérő viszonyai miatt az eddigi vizsgálatok eredményeit nem kezelhetjük általános érvényüként. Ez a megállapítás a vitézlő rend jogállására is érvényes, amelynek a végvári élet megismerése szempontjából rendkívül fontos szerepe van. Ebben a tanulmányban ezért a végbeli katonaság jogait bemutatva, szolgálatuk előnyeit és nehézségeit különválasztva kívánok képet adni azokról a mindennapokról, amelyek, mint azt látni fogjuk, koránt sem voltak „felhőtlenek”. E viszonyok ismertetésén keresztül pedig arra keresem a választ, hogy mi vonzotta a védvonal vidékére azokat a katonai és félkatonai elemeket, akik a végek őrsége számára a folyamatos utánpótlást jelentették.

A végbeli katonák jogai a réteg heterogén összetétele és a régióként vagy akár váranként is eltérő életkörülményei folytán igencsak változatos képet mutattak, így egységes végvári jogállásról nem beszélhetünk ebben a korszakban. Tanulmányomban a bányavidéki főkapitányság területén található (Érsekújvár elestét követő) jelentősebb erődök (Fülek, Léva, Nyitra, Sempete, Gács) Esterházy Pál generálissal folytatott, 17. század végi levelezését¹ vizsgáltam, tehát megállapításaim is elsősorban erre a térségre érvényesek, habár a vizsgált jelenségek hasonló formában más régiókban is gyakorlatban lehettek.

Kategorizáció

A századok során a vitézlő rend különböző jogok és kiváltságok birtokosa lett, melyek segítségével a törvényekben meghatározott zsoldon felül is kiegészíthette keresetét. Ezeket a katonai szolgálat előnyeiként kezelhetjük, amelyek nem minden esetben vonatkoztak a végvári katonaság minden tagjára. A katonák jogállásbeli eltéréseit jobban érzékeltetendő, a ké-

¹ Lásd: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára (Repertórium). Szerk.: Kállay István, Budapest, 1978. Ezen belül a feldolgozott források a Magyar Országos Levéltárban (MOL) Esterházy Pál levelezésében (P 125) találhatók: Várőrségek és tábori seregek folyamodványai (5292–5341), Seregek folyamodványai (5915–5945), Összeírások, feljegyzések; nyugták; véghelyek; várak; stb. (9800–9984) című és számú jelzetek alatt.

sőbbiekben különbséget kívánok tenni *előjogok*, *kiváltságok*–*haszonélvezeti jogok*, valamint az anyagi gyarapodást célzó ún. *lehetőségek* között.²

Az első kategóriába a vallásszabadság, az önálló bíraskodás és az előjárók megválasztásába történő beleszólás joga sorolandó. Ebben az esetben olyan privilégiumokról van szó, amelyek olykor alanyi, de közösségi jogként mindenképpen vonatkoztathatók voltak a vitézlő rend egészére.³

A második kategóriába azok a kiváltságok és haszonélvezeti jogok kerültek, amelyek szintén megillettek a végek őrhadát, ám nem vonatkoztak alanyi jogon minden katonára. Ezeket csak azok a végbeli közösségek birtokolhatták, amelyek kellőképpen érvényesíteni tudták érdekeiket. Ide sorolandók a teljes- vagy részleges adómentesség, a kedvezményes kereskedelem, a mézszárséktartás, kocsmáltatás, a földbérlet és -használat, valamint a bányabérlet joga, amelyek mellett meg lehet még említeni a legelők és kaszálók, a halastavak és erdők birtoklásának privilégiumát is.⁴

A harmadik kategóriába azokat az egyéb kereseti forrásokat, vagyonszerzési módokat soroltam, amelyek a legtöbb végvári katonát jellemezték. Ezek a tevékenységek nem mindig voltak legálisak, „művelésükhöz” pedig nem kellett különösebb jogállás. Ide tartozik a nemesek vagy kereskedők számára történő fegyveres kíséret biztosítása, valamint a nemesség felkérésére végzett hódoltságbéli adóztatás, az oszmán fennhatóság alatt álló vagy a környező magyar települések ellen indított kisebb nagyobb portyák, illetve a rabkereskedelem.

A vitézlő rend előjogai

A vitézlő rend jogállásának egyik sarkalatos pontja a vallásszabadság volt. Az 1606. évi bécsi béke komoly kiváltságokat biztosított a Bocskai-felkelésben részt vett hajdúk számára, amelyek közül az egyik legfontosabb a szabad vallásgyakorlatot tartalmazó cikkely volt.⁵ Ez önmagában is komoly privilégiumnak számított, tekintve, hogy a Habsburg Monarchia a tizenötéves háború második felében erőszakos rekatolizációba kezdett.⁶ A bécsi békében foglaltakat az 1608-as országgyűlés alkalmával kibővítették és az egész vitézlő rendre kiterjesztették.⁷ Itt jegyezném meg, hogy ez volt az egyetlen (!) olyan privilégium, amely a végvárai katonaságának egészére alanyi jogon vonatkozott.

A vallásszabadság mellett a legletisztultabb képpel a végházak önálló bíraskodási jogáról rendelkezünk. A végvári hadak egyik komoly előjoga volt, hogy peres ügyeik származástól függetlenül a katonai igazságszolgáltatás hatáskörébe tartoztak. Ez kiemelte a jobbágyi

² Ehhez a felosztáshoz hasonló, minőségbeli megkülönböztetést olvashatunk Végh Ferencnél is, aki különbséget tett a haszonélvezeti jogok között aszerint, hogy az általa vizsgált Keszthely városi helyőrség, az adott jogot katonaként vagy a város polgáraként birtokolta. Végh Ferenc: *Birodalmak határán – A Balaton partján. Keszthely végváros a XVI–XVII. században*. Budapest, 2007. 201–222.

³ Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000. 155–159.

⁴ Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok a kamarai birtokok és törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest, 2008. 121–124.

⁵ *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. 1526–1608. évi törvénytörzsek*. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Budapest, 1899, 961. (a továbbiakban: CJH)

⁶ Bitskey István: *Hitviták tüzeiben*. Budapest, 1978. 195–199.

⁷ A korábbi rekatolizációs törekvésekkel szemben, az 1608:I. törvény már eltörölte azt a kitételezt, miszerint a vallás szabad gyakorlása addig engedélyezett, amíg az nem sérti a katolikusokat. CJH 1900, 9.

származásukat földesuraik joghatósága alól, azonban nem mindig volt alkalmazható a nemesek esetében, akik a vármegye bírói jogkörébe tartoztak. Az ő ellenállásokon bukott meg a végváriakra egységesen vonatkozó hadiszabályzat elfogadása, hiszen nem tűrhették, hogy egyazon bíróság ítélkezzen fölöttük és egy paraszti sorból származó katona fölött.⁸

A végváriakra vonatkozó bíraskodási rendszer nem volt mentes a konfliktusoktól és visszaélésektől annak ellenére, hogy ezekkel a problémákkal csaknem minden országgyűlés foglalkozott.⁹ A véghadak fölött hivatalosan a kapitányok, majd idővel kinevezett hadbírák ítélkeztek, habár az előbbieket gyakran tisztázatlan volt, hogy milyen minőségükben jártak el. Ez okozott problémát Füle kapitányának, Koháry (II.) Istvánnak is, aki 1680-ban arról panaszkodott Esterházy Pálnak, hogy „némelyek éppen szabados directiot kívánnak a végházba behozni, s nem akarják elhinni kapitányságomra s földesuraságomra nézve akarmi dologban is lehessen illendő jurisdiction”.¹⁰ A nemesi ítéllethozatal gyakran egybeesett a katonáival, hiszen az őrség soraiban a földesúr saját katonái is szolgáltak, akik így gazdájuk úriszéki hatáskörébe tartoztak.¹¹ A várak előjárói többször igyekeztek kihasználni e tisztázatlan helyzetet, amit nemesi rangjuk és katonai tisztségük összemosása eredményezett. Ezt azok a törvények is bizonyítják, amelyek tiltották, hogy kapitányként olyan „polgári” ügyekben is ítélkezzenek, amelyek nem tartoznak a hatáskörükbe.¹²

A végváriakat azonban nemcsak előjáróik, hanem a vármegyei nemesség is felelősségre vonta, habár ez nem volt elfogadott gyakorlat. A fülekiek 1669-ben írt levele több olyan esetet is említ, melyek során a katonákat „minden ok nélkül megfogják, rabságra viszik, paripáit, fegyverit elveszi a viceispán...”¹³ Az efféle önkényes igazságszolgáltatás oka gyakran a kapitányok elégtelen hadbírói tevékenysége volt, akik nem mindig vonták felelősségre beosztottjaikat.¹⁴ Jó példa erre az a lévai levél is, amely Csáky Pál várkapitányt „tolvajok protectora és oltalmazója”-ként említette, utalva arra, hogy a vitézei fosztogatásait és gázteit többször hagyta már megtorlatlanul.¹⁵

A korszakban a tisztek kijelölése az Udvari Haditanács hatáskörébe tartozott,¹⁶ e gyakorlat azonban, úgy vélem, többször sajátosan alakulhatott a végvidéken. Az előjárók szabad választása eredetileg szintén a hajdú kiváltságok részét képezte,¹⁷ ami a 17. század során

⁸ Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Budapest, 1995. 97–98., 87.; Pálffy: *A tizenhatodik század*, 155–156.

⁹ Az ide vonatkozó törvények közül csak néhányat említve: 1609:LV. CJH 1900, 69.; 1618:LVII. CJH 1900, 155–157.; 1635:L. CJH 1900, 335.; 1638:XLIV. CJH 1900, 397.; 1659:XXI. CJH 1900a, 153.

¹⁰ Merényi Lajos: *Koháry István levelei Esterházy Pál Nádorhoz. 1670–1682*. Második közlemény. Történelmi Tár (1903) 2. 236.

¹¹ Varga J. János: *Katonai bíraskodás a 16/7. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban (Seregszék, hadiszék, úriszék)*. Századok, 111. évf. (1977) 3. sz. 451–454.

¹² Ide vonatkozó törvények: 1635 L CJH 1900, 335.; 1638:XIX. CJH 1900, 381–383.; 1649:LXXXI. CJH 1900, 563.; 1655 VII. CJH 1900, 589.; 1681 XIX. CJH 1900a, 281.

¹³ MOL P 125 21. cs. 56/5292. Kiadta: Merényi Lajos: *A füleki várőrség panaszai 1669-ben*. Hadtörténelmi Közlemények (1897) 10. sz. 635–639., 635.

¹⁴ Pálffy: *Katonai igazságszolgáltatás*, 108–109., 126., 140–141.

¹⁵ MOL P 125 41. cs. 96/9899.

¹⁶ Benczédi László: *Végváriak életviszonyai a 17. században*. In: Szarka László (szerk.): *Szomszédok hármastükörben. A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság negyedszázada 1959–1984*. Budapest, 1987. 145.; Pálffy: *A tizenhatodik század*, 157. A kapitányok személyét illetően lásd a II. Mátyás koronázása előtt született 1608:XI. törvénycikk tartalmát. CJH 1900, 17.

¹⁷ Makkai László: *Királyság és Erdély*. In: *Magyarország története*. III./2. Budapest, 1985. 1016–1017.

a vitézlő rendre történt kiterjesztésével¹⁸ a végvárakban is meghonosodott. E privilégium birtokában Léván a várbeliek a korábbi strázsamester helyére megválasztott Péchy Györgyöt kívánták beiktatni.¹⁹ Nyitra őrsége 1682-ben a várkapitány személyére tett javaslatot, mondván, hogy a kijelölt Boszary Gábor és Sigedi András „mind eő felségének s mind Nagysagtoknak fogjon tetszeni”. Ez utóbbi levél a „Nagysagodnak [...] legh kisebbik Szolgay Nitray Seregh” aláírással zárul, tehát a fogalmazvány valószínűleg az egész őrség nevében íródott.²⁰ Ugyancsak a teljes nyitrai katonaság nevében szólt az a levél, amelyben egy emberként tiltakoztak Suskovits János megválasztása ellen. Kijelentették „készek vagyunk nagyságod által az eő fölséghe szolgalttyátul el bucsuznunk”, ha nem az ő jelöltjük, Dvorniky Márton kerül a vár élére, aki egyébként 1670-re meg is szerezte e tisztséget.²¹

Ha ezen idézett források alapján nem is jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a végváriak minden esetben beleszólhattak előjáróik megválasztásába, feltételezhető, hogy a lévai és a nyitrai véghely katonáinak erős helyi közössége fel tudott lépni annak érdekében, hogy az általuk elfogadhatónak tartott személy kapja meg a vezetői tisztséget. E feltevés szerint csupán egyedi esetekkel állnánk szemben, ám ha a hajdúszabadság kollektív válsását tartjuk szem előtt, akkor azt kell mondanunk, ez a joga minden végvári seregnek megvolt.

A végváriak kiváltságai – haszonélvezeti jogai

A történeti kutatás mindig is fontos kiváltsággént kezelte a vitézlő rend adómentességét, amit úgy értelmezett, hogy mind az állami, mind a földesúri terhek alól mentesültek, sőt kereskedelmi tevékenységük is vámmentes volt. E megállapítások azonban túlzottan általánosítók, és nem alkalmazhatók egységesen a korabeli gyakorlatokra.²²

Az ide vonatkozó vizsgálatok eddig főként a hajdúk és a katonaparasztság adókedvezményeivel foglalkoztak részletesen. Az előbbiek kiváltságai az említett bécsi békére vezethetők vissza, míg a katonaparasztságra vonatkoztatott szabados jogállás²³ éppen a hajdúkiváltságokat vette alapul. Ez a jelenség a 17. század közepi magánföldesúri hajdútelepítésekkel, illetve a magánhadseregek létszámának jobbágyi sorból történt kiegészítésével terjedt el.²⁴ A katonaparasztokat – a hajdúkkal szemben – az uradalom ruházta fel kollektív joggal, amelyek között az egyik legfontosabb a földesúri és az állami adók alóli (teljes vagy

¹⁸ Pálffy: *A tizenhatodik század*, 157.; R. Várkonyi Ágnes: *Ellátás és társadalom. Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Végvár és ellátás*. Studia Agriensia 22., Eger, 2001. 25.

¹⁹ MOL P 125 23. cs. 62/5930. Kiadta: Benczédi László: *Bányavidéki várőrségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668–1681*. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 2. sz. 173.

²⁰ MOL P 125 21. cs. 56/5329.

²¹ MOL P 125 23. cs. 62/5935. Kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 174–175.

²² Pálffy: *Katonai igazságszolgáltatás*, 72.; R. Várkonyi: *Ellátás és társadalom*, 25.

²³ A szabados (*libertini*) terminus korábban a földesúri terhek alól mentesült jobbágyrétegre vonatkozott, azonban a 17. századi földesúri magánhadseregek esetében a letelepített „szabad rendű” (nem iratos) katonaelemeinek jelölésére is szolgált. Végh Ferenc: *A „szabad rend”. A XVII. századi katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009.) 2. sz. 447.

²⁴ A jobbágyból katonává tett és a szabados katonaelemek letelepítése között az jelentett fontos különbséget, hogy az előbbiek felfegyverzése és kiváltságokkal történő ellátása komoly gazdasági veszteséggel járt a birtokosnak. Ezzel szemben a katonaelemek letelepítése és adómentes földdel történő javadalmazása sokkal kifizetődőbb volt a földesuraknak, hiszen nem kellett jövedelemkieséssel számolniuk, és a kiosztott földek (amelyek gyakran parlagon heverték) is művelés alá kerültek. Végh: *A „szabad rend”*, 448.

részleges) mentesség volt, ami mellett kisebb robotszolgáltatással és természetesen katonáskodással tartoztak. E privilégiumok megítélésével azonban óvatosan kell bánni; nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem a katonaparaszti státusra vonatkoztak, hanem csak egy bizonyos közösségük egy bizonyos földesúrral kötött megállapodására. Ha más uradalom szolgálatába szegődtek, új egyezséget kellett kötniük, melynek természetesen képezheték alapját a korábbi privilégiumaik, ám azok koránt sem jelentettek számukra állandó kiváltságokat.²⁵

E két részleges adómentességgel rendelkező csoporthoz általában odasorolják a végek királyi őrhadát is, ami azonban helytelen általánosítás. A királyi katonák mint zsoldosok eredetileg nem végeztek termelő munkát, nem volt olyan birtokuk, amely rovásadó alapját képezhette volna, így tehát nem is volt miből adózniuk. Földfoglalásaik (később lásd bővebben) révén is igyekeztek olyan területeket kihalásítani maguknak, amelyek ugyancsak nem voltak adókötelesek, így nyereségesen gazdálkodhattak rajtuk.²⁶ A 17. századra azonban ez a gyakorlat is szabályozás alá került, hiszen az 1613. évi IV. törvénycikk kimondta, hogy a paraszti földet bíró katona, legyen az királyi vagy földesúri, dézsmát köteles fizetni. A katonaság ezt követően is fennálló adómentes földbirtoklása tehát mindössze e törvény be nem tartását jelentette.²⁷

A királyi katonasággal kapcsolatban gyakran említik annak adómentes kereskedelmét is, amit a korábbiakhoz hasonlóan ugyancsak fenntartásokkal kell kezelni. Az iratos véghadak kereskedelme csak úgy volt lehetséges, ha a végváarak uradalmairól származó javakat vitték a vásárba,²⁸ vagy ha nemesek szolgálként azok áruit kísérték. A kettő közül azonban csak ez utóbbi esetben élvezhettek teljes vámmentességet.²⁹ A lévai őrség esetében arra láthatunk példát, hogy a végváriak rendelkeztek némi kedvezményes kereskedelmi privilégiummal, hiszen két levelükben is panaszkodtak, hogy a saját ellátásukra vásárolt marhák után harmincadot akartak szedni mészárosaiktól.³⁰ Egyik levelükben azonban azt is megemlézték, hogy tudják, ha további kereskedelemre szánnák az állatokat, „abbol tartoznak igaz Harminczadot megh adni”.³¹

²⁵ N. Kiss István: *Katonaparasztság. (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a Zágrábi püspökség birtokain–XVII. század).* Hadtörténeti Közlemények, 20. évf. (1973) 2. sz. 319–330. Kiváltságait, a földesurak kényszere révén, a 18. századra lassan elvesztették, és sokuk visszasüllyedt a jobbagyi státusba. Néhány kisebb közösségük azonban még az 1700-as évek második harmadában is védelmezte korábbi privilégiumait, amelyeket bizonyos helyeken csak 1848 után vesztek el. N. Kiss István: *A végvári katonaparasztság szerepe és sorsa a felszabadító háborúban Délnyugat–Magyarországon.* In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *A végvári társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699).* Studia Agriensia 9. Eger, 1989. 47–55.

²⁶ Végh: *Birodalmak határán*, 202., Végh: *A „szabad rend”*, 448.

²⁷ CJH 1900, 97. E törvény előzményének lehet tekinteni az 1595:VI. CJH 1899, 749.

²⁸ Szántó Imre: *A „vitézli rend” megélhetésének anyagi forrásai Zala megyében a 17. században.* In: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán (szerk.): *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században.* Studia Agriensia 14. Eger, 1993. 146–148.; Kenyeres: *Uradalmak és végvárok*, 124.

²⁹ A korabeli törvények is jól reprezentálják, hogy az adómentes vagy kedvezményes kereskedelem nem végváriak, hanem a nemesek és szolgálak, valamint a szabad királyi városok polgárainak és más kiváltságos rétegeknek (jász, kun) a privilégiuma volt. 1647-től azonban a katonaság finanszírozási nehézségeit mérséklendő, ez utóbbi rétegeket is kötelezték a harmincad és félharmincad megfizetésére, ami alól innentől kezdve csak a nemesek mentesültek. 1618:LIX. CJH 1900, 157.; 1622:XLVIII. CJH 1900, 217–219.; 1625:XXXVI. CJH 1900, 259.; 1630:XVII. CJH 1900, 291.; 1635:LXXI. CJH 1900, 341–343; 1647:XXVII. CJH 1900, 451.

³⁰ MOL P 125 23. cs. 62/5933; MOL P 125 23. cs. 62/5934.

³¹ MOL P 125 23. cs. 62/5933.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a helyi katonaság mindössze részleges adókedvezményekkel rendelkezhetett, amibe nem feltétlenül tartozott bele az adómentes kereskedelem vagy földbirtoklás. Ezek eleinte a törvényi szabályozás hiánya, míg a későbbiekben e rendelkezések be nem tartatása miatt alakulhattak helyi gyakorlattá, aminek fenntartása az érdekérvényesítés határozottságától függött.³²

A haszonélvezeti jogok törvényes, kollektív kiváltságai voltak egyes őrségeknek, s a katonák élelmezését és az elmaradt zsold kiegészítését szolgálták. Ezek közül az egyik legfontosabb a mészárszékek felállításának és birtoklásának joga volt, amely a 17. század nehézségei közt egyre nagyobb szerepet töltött be a végházak élelmezésében. Az ehhez szükséges húst vásárolták vagy a várakhoz rendelt uradalmak majorságain tenyésztettek állatokat.³³ Jelentőségüket jól érzékelteti kiváltságos helyzetük és elterjedtségük, miszerint „mindenütt az eő felséghe végházaiban, az seregh számára mészár székek vadnak, [...] az melyben esztendő által az seregh szükségére az migh annak ideje tart Boitigh [értsd bőjtig] minden ellest tartása kívül az mészárosok húst, halat, és valami az mészár székekben ky vágandó szabadossan vághanak senkinek semmivel nem tartozván”. Léván Csáky Pál várkapitány a katonaság hozzájárulásával saját mészárszékekkel rendelkezett, aminek nyeresége egyedül őt illette. A véghadak idézett 1675-ös levelükben azonban mégis arra panaszkodtak, kapitányuk továbbra is megkárosította őket, hiszen „fél pénzzel” olcsóbban kapta a hús fontját, mint ők, illetve a sereg mészárszékétől a mészárosok „fagygyut is egy mását fizetnek eő Na[gysá]gának”. A legnagyobb elégedetlenséget azonban az váltotta ki, hogy a bőjt idejére a katonák számára hozott halból is rovást követelt, majd amikor egyikük felemelte szavát ez ellen, tömlőbe záratta.³⁴

A mészárszéktartáshoz hasonlóan az eleinte a bor-, majd később a német katonaság igényeit kielégítendő a sör kimerésére és kizárólagos árusítására vonatkozó kocsmáltatási jog ugyancsak jelentős hasznot biztosíthatott egy-egy őrség tagjainak.³⁵ Nem meglepő tehát, hogy gyakoriak voltak körülötte a konfliktusok a nemesség és a katonaság tagjai között. Léván az ott lakó nemesek többször állítottak fel önkényesen efféle italméréseket, amelyek ellen Csáky Pál is felemelte a szavát.³⁶ 1679-ben pedig az idevezényelt német katonaság kapitánya, Gualdo fenyegette meg a magyar kapitányt, hogy katonái illegálisan felállított italméréséből („szokatlan kocsmájáról”) el ne vigyék a bort.³⁷ Csáky az ő tevékenysége

³² A harmincad kifizetésének megtagadása általában tettelegességgel járó atrocitásokban mutatkozott meg, amikor az adót behajtani igyekvő királyi tisztségviselőket bántalmazták, amire nem csak az általam vizsgált területen akadt példa. Benczédi: *Véguváriak életviszonyai*, 146.; Végh: *Bírodalmak határán*, 217.

³³ Ezekről bővebben: Kenyeres István: *A trencsényi várbirtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században*. In: Petercsák Tivadar (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Studia Agriensia 17. Eger, 1997. 123–139.; Kenyeres István: *A várbirtok szerepe a 16. századi magyarországi véguvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és szatmári vár fenntartására*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Véguvár és ellátás*. Studia Agriensia 22. Eger, 2001. 131–181.; Borbás Emese: *A szatmári vár a 17. század eleji gazdálkodása a provisorii missilesek alapján*. In: *uo.*, 221–235.; Sarusi Kis Béla: *A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében*. In: *uo.*, 237–276.

³⁴ MOL P 125 21. cs. 56/5306.

³⁵ Takáts Sándor: *A magyar sernevelősök*. In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból II*. Budapest 1915. 402–422.; Végh: *Bírodalmak határán*, 219.; Bagi Zoltán Péter: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról a tizenöt éves háború időszakában*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Tudomány és hagyományörzés*. Studia Agriensia 26. Eger, 2008. 103–119.; 109.

³⁶ Benczédi: *Véguváriak életviszonyai*, 145

³⁷ MOL P 125 41. cs. 96/9893.

ellen is több alkalommal tiltakozott, kevés sikerrel, hiszen a német előljáró csak a király tiltásának volt hajlandó engedelmesskedni.³⁸

A nemesekhez és idegen származású hadakhoz hasonlóan a magyar katonák sem birtokolhattak törvényesen kocsmát anélkül, hogy arra a kapitánytól vagy más illetékes személytől engedélyt kaptak volna.³⁹ A kocsmáltatási jog időtartama alatt az adott végváriakon kívül senki más nem mérhetett bort vagy sört; ha valakit mégis rajtakaptak, büntetésül hordói fenekét kivágták, és az italra költött pénzét is elvették.⁴⁰ Láthatjuk tehát, hogy amit eddig a vitézlő rend elvitathatatlan kiváltságainak tartottak, azok valójában a végvári közösség ellátása végett fenntartott haszonélvezeti jogok voltak, amelyek birtoklását és jövedelmeit szigorúan szabályozták, ezzel próbálván elejét venni a visszaéléseknek.

A katonaság földhöz juttatásának és földbirtoklásának gyakorlata a 17. század második felére rendkívül elterjedtté vált. A Habsburg udvar a gazdasági regresszió, a harmincéves háború terhei és a folyamatos pénztelenség miatt⁴¹ a század közepére nem tudta megfelelően fizetni a Magyar Királyság várainak őrségét.⁴² A védelem finanszírozásában így egyre nagyobb szerephez jutottak a magyar főnemesek, akik saját költségen voltak kénytelenek megóvni földjeiket. Ily módon nemcsak a határok védelmét látták el, de a végek ellátásából kivonult udvar által hagyott hatalmi ürt is betöltötték. Megnövekedett katonai szerepvállalásuk révén politikailag és gazdaságilag is jelentősen megerősödtek. Anyagi potenciáljuk, amely gyakran az udvar hitelezőivé tette őket,⁴³ elég volt ahhoz, hogy jelentős létszámú magánhadsereget tartsanak fenn, amelyet gyakran nem pénzben, hanem természetben fizettek.⁴⁴ A magánföldesúri hajdúk és a katonaparasztok a szolgálatukért kapott földet azonban csak használatra kapták, hiszen az végig a földesúr tulajdonában maradt.⁴⁵

³⁸ Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 145.

³⁹ Kivételes esetekben arra is találni példát, hogy a királyi Magyarország területén állomásozó német katonaság kiszolgált tagjai, szolgálatuk javadalmazásaként, külön kérelemre, sörfőzde felállítására is jogot nyerhettek. Sarusi Kis Béla: *Német katonák a 16. századi magyar végvárakban. A végvárakban állomásozó német katonák származási helye, motivációik*. In: Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Studia Agriensia 27. Eger, 2008. 133–134.

⁴⁰ „...a kapitány és földes úr hírek nélkül és akaratjuk ellen, senki kocsmát ne áruljon; ha valaki megpróbálná, hordója feneke vágatassék ki, és a pénzét a kit a borért adott elveszesse s magát a katonát úgy büntesse a kapitány, valamint akarja.” Illéssy János: *Magyar hadi szabályzatok gyűjteménye*. Gr. Forgách Ádám bányavárosi főkapitány katonai rendtartása. Hadtörténelmi Közlemények, 5. évf. (1892) 4. sz. 575–576.

⁴¹ Jean Bérenger: *A Habsburg hatalom gazdasági alapjai a XVII. század végén*. In: Benda Kálmán (szerk.): *Európa és a Rákóczi szabadságharc*. Budapest, 1980. 119–135.

⁴² Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest, 2004. 95–98.

⁴³ Sinkovics István: *Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága*. In: Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. VII. Szerk.: Miskolczi Gyula. Budapest, 1937. 171–181.; Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Budapest, 1965.

⁴⁴ Varga J. János: *A XVI–XVII. századi végvári katonaság szervezetének kérdései (Külön tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra)*. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században (Tanulmányok). Studia Agriensia 3. Eger, 1983. 119–131.; N. Kiss: *Katonaparasztok*, 319–330.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 85–95.

⁴⁵ N. Kiss: *Katonaparasztok*, 323.; Nagy László: *Hajdúvitézek (1591–1699)*. Budapest, 1983. 47–49.; N. Kiss: *A végvári katonaparasztok szerepe*, 47–50.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 85–87.; Végh: *A „szabad rend”*, 443–444.

A fölbirtok, váruradalom formájában a 16. század vége óta jelen volt a királyi zsoldon lévő iratos vitézek javadalmazásában. A véghelyhez rendelt, változó méretű és minőségű terület látta el az adott végház őrhadát,⁴⁶ ám az egyre sokasodó nehézségek miatt a végváriak maguk is rákényszerültek a gazdálkodásra. Az általuk elfoglalt földek általában nem képeztek rovasadó alapját, így nyereségesen lehetett termelőmunkát folytatni rajtuk.⁴⁷ A 17. század második felében a sokasodó pénzügyi problémák miatt Kollonich Lipót (feltehetőleg a helyi gyakorlatot alapul véve) azzal a tervvel állt elő, hogy a katonaság ellátatlanságának problémáját annak földhöz juttatásával oldják meg. Indítványát az udvar visszautasította,⁴⁸ azonban ő mint nyitrai kapitány a saját hatáskörében megvalósította azt. Habár a katonák nem használták sokáig az általa Szentandrásnál kiadott földeket, 1674-ben mégis azt kérték, hadd kapják vissza azokat, hiszen „a nemes káptalannak és a varanak a keözönséges jóra nézve penigh ugye ő Fölségének is hasznos dolgot czelekszik Na[gysá]ghtok”.⁴⁹

Füleken ellenállásba ütközött az iratos vitézlő rend földbirtoklási gyakorlata, amelyről Koháry István várkapitány is beszámolt. Több levelében tájékoztatta Esterházy Pált, hogy a helyi nemesség, a katonáknak kiosztott földet „eltulajdonította”.⁵⁰ Ehhez azonban hozzátartozik, hogy a végbeliek és előjárók sem ragaszkodtak ahhoz, hogy törvényesen szerezzenek földbirtokot maguknak, amint arról a 17. század során keletkezett törvények is tájékoztatnak bennünket.⁵¹

Az iratos katonák földhöz jutása a visszafoglaló háborúk során vált nagyon elterjedtté, hiszen ekkor a felszabadult pusztákra kitelepülve szerezhettek maguknak birtokot. Ebben az esetben azonban hangsúlyozni kell, hogy e területek művelés alá vonásához valamely földesúr engedélye kellett, és a vele kötött kontraktusnak megfelelően birtokolhatták azokat. Ez az állapot azonban már jobban hasonlított a katonaparaszti státushoz, sem mint a királyi zsoldos katonákéhoz.⁵²

A szabados és iratos katonák földbirtoklása között különbséget kell tennünk, hiszen amíg az előbbieket esetében a javadalmazás részét képező jövedelemforrásról beszélünk, addig az utóbbiaknál ez szinte kizárólag az ellátás hiányait kiegészítő kényszerfoglalkozásként volt jelen. Az ilyen (olykor önkényes) módon művelés alá vetett területek többnyire szőlők, irtásföldek, kaszálók vagy legelők voltak, amelyek egyébként sem voltak adókötelesek. Fon-

⁴⁶ A magánvárok esetében a hozzájuk tartozó uradalmak a földesúr tulajdonát képezték, amelyek jövedelméből az odatelepített iratos katonák is részesülhettek, és a számukra kiutalt ellátmány után a földesúr később a kamaránál nyújthatta be a számlát. Ez a finanszírozási rendszer kifizetődőbb volt az udvar számára, minthogy ha saját kezelésbe vette volna az erősséget, hiszen így annak erődtési és egyéb ellátási költségei továbbra is a földesurat terhelték. Végh: *Bírodalmak határán*, 153.; 172–173.

⁴⁷ Szántó: *A „vitézlő rend”*, 148–149.; Végh: *Bírodalmak határán*, 202.

⁴⁸ Az udvar eme döntését az állandó hadsereg felállításának szándéka indokolhatta; nem támogathattak tehát egy olyan indítványt, amely időlegesen megoldotta volna a véghadak ellátási problémáit, ám egy korszerűtlen állapotot konzervált volna. Takáts Sándor: *Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671–1702*. In: Takáts Sándor: *Magyar küzdelmek*. Budapest, 1929. 183–319.; 211–215.; R. Várkonyi Ágnes: *Gazdaság és társadalom a 17. század második felében*. In: *Magyarország története*. III/2. Budapest, 1985, 1409.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 121.

⁴⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

⁵⁰ Merényi: *Koháry István levelei*. II., 237., 238.; Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 142.

⁵¹ A kapitányok és katonák erőszakos földfoglalását már az 1609:XLVI. és az 1609:LVI. törvénycikk is tiltotta. CJH 1900, 67.; CJH 1900, 69. Hasonló tartalommal bíró törvények: 1622:XIII. CJH 1900, 191.; 1647:CXLI. CJH 1900a, 511–513.

⁵² Varga J. János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969. 307–308.

tos kiemelni, hogy a föld-, illetve határhasználat joga gyakran mint az adott végváros⁵³ polgárait és nem mint iratos katonákat illette meg a végváriakat. Ez a megállapítás a mézár-szék és kocsmatartás jogára is igaz, hiszen ez esetben sem mint egyének, hanem mint az adott vár őrségének és közösségének tagjai részesülhettek a bevételekből.⁵⁴

A végváriak lehetőségei

Habár a magyar nemesség jelentős része az oszmán hódítás elől a királyi Magyarországra húzódott, a török fennhatóság alá került birtokaik jövedelméről nem voltak hajlandóak lemondani. A hódoltságban adót behajtó nemes⁵⁵ azonban kénytelen volt katonai segítséget igénybe venni, amelyet többnyire a végházak őrserege biztosított számára, a beszédhető jövedelem egy részéért cserébe.⁵⁶ A fülekiek Pataky Mihály javaiból részesültek, amikor segítettek neki vásárhelyi bevételeinek beszédésénél, amivel a birtokosnak egymaga meggyűlt a baja. Az adó beszédésénél a földesúr is jelen volt, így a vele tartó végváriak nemcsak a pénz behajtását végezték, de egyben a nemes fegyveres kíséretét is ellátták.⁵⁷ Az ilyen testőri szolgálat nem mindig kapcsolódott szorosan az adószedéshez, hiszen a nyitrai katonák is vice-kapitányuk, Dvorniky Márton parancsát teljesítették, amikor Szabó Istvánt „nagy faradtsággal s kárral egiet másával, s- Lovaival Nitrara” kísérték. E feladatok komoly anyagi terhet róttak a végbeliekre, hiszen ezen utakat maguknak kellett finanszírozniuk. A nyitraiak ezért követelték Dvornikytól, hogy „méltoztassák Szábo Istvánnak javaiból részessé tenni” őket, amivel fedezhették költségeiket.⁵⁸ Habár a pénzszerzés lehetősége benne rejtett, a füleki katonák sem szívesen vállalkoztak „az sok rendetlen kisirtésre”, mondván, „az szegeni legyenek dragaban al az lova, s ha az sok kisirtesben el rontya, hol vegyek másikat”.⁵⁹

Az adóbehajtásra irányuló vállalkozások során gyakran került sor arra, hogy a katonák nemcsak a jogos jövedelmeket szedték be, hanem a környező településeket is felpredálták.⁶⁰ A végváriak rablóportyái nem csak a közeli vidékeket érintették, hiszen „megtörténik az is sokszor, hogy a vitézlő rend előttejárója hire nélkül, csak fel szedi-veszi magát, csatára megyen, avagy sok szegény ember kárával Rácország felé is elmegyen”.⁶¹ Léva és Fülek vitézeinek ebből a szempontból kivételesen rossz híruk volt.⁶² A rablás és portyázás a törvé-

⁵³ A végek tanulmányozása során szükséges különbséget tenni végvár és végváros között. Ez utóbbit adott esetben *prezidiális mezőváros*ként is említik. A *prezidium* kifejezés korábban csak a királyi őrségek jelölését foglalta magában és csak később terjesztették ki, az árokkal, sánccal körbevett, többségében katonák által lakott település jelölésére. Ezek kialakulása a 17. század során indult meg, amikor az őrségek tagjai egyre gyakrabban a várak alatt elhelyezkedő városokba költöztek, ami egyrészt megnövelte azok védelmi funkcióját, másrészt militarizálta társadalmukat. Végh: *Birodalmak határán*, 117–135.; Végh: *A „szabad rend”*, 451–452.; H. Németh István: *Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709*. Korall, 9. évf. (2008) 33. sz. 83.

⁵⁴ Végh: *Birodalmak határán*, 218–222.

⁵⁵ A hódoltság területéhez tartozó falvak jövedelmei gyakran képezték egyes végvári kapitányok fizetésének részét, így a végek előljárói is érdekeltté váltak a török fennhatóság alá került falvak adóztatásában. Végh: *Birodalmak határán*, 154–155.

⁵⁶ Varga J.: *A XVI–XVII. századi végvári katonaság*, 121.

⁵⁷ MOL P 125 23. cs. 62/5918.

⁵⁸ MOL P 125 23. cs. 62/5938.

⁵⁹ MOL P 125 23. cs. 62/5919., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 171.

⁶⁰ Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 145.; Szántó: *A „vitézlő rend”*, 149–151.

⁶¹ Illéssy: *Magyar hadi szabályzatok*, 572.

⁶² Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 146.

nyi tiltás ellenére is rendkívül gyakori volt,⁶³ ugyanis komoly bevételi forrást jelentett azoknak, akik számára „az jó hasznú csaták meghozzantak”.⁶⁴ A katonák fizetetlensége és a 17. századi hosszú békeidőszak (1606–1663) együttesen vezetett ahhoz, hogy a vállalkozások mindkét oldalon megszokasodtak, sőt egyes esetekben még jelentősebb csaták is kialakulhattak.⁶⁵

A portyák egyik elsődleges célja mindkét fél részéről a rabszedés volt, amely tevékenység egyaránt fontos szerepet játszott a hírszerzésben és a vagyonszerzésben.⁶⁶ Jelentőségét az is mutatja, hogy oszmán török oldalon már a 16. században is állami adó (ötöd) terhelte, és a Habsburg udvar is megpróbálta megadóztatni (harmad), ami azonban nem mindenhol járt sikerrel.⁶⁷ A rabtartás és rabkereskedelem helyi és nemzetközi szinten is egyaránt jövedelmező volt, hiszen az isztambuli udvar és az itáliai városok is előszeretettel vásárolták a foglyokat az udvartartásaik számára vagy a gályákra.⁶⁸

A portyák során ejtett rabok között különbséget tettek aszerint, hogy mennyire voltak vagyonosak, illetve milyen magas tisztséget töltöttek be; ez a két szempont ugyanis meghatározta az értük kérhető váltságdíj összegét. A magas rangú török tiszteket gyakran a főkapitányokon keresztül Bécsbe kellett küldeni, így ezek után nem remélhettek komoly bevételeket, ám az alacsonyabb tisztségeket betöltők után nagy volt a kereslet a végváriak körében.⁶⁹ 1672-ben a lévaiaknak például az érsekújvári basa fiát sikerült elfogniuk, akit a vég-

⁶³ A fosztogató, rabló, béketörő egyének megbüntetésére a 17. század elejéről származó, II. Mátyás koronázása utáni II. törvénycikkben foglaltak a században többször meg kellett erősíteni. CJH 1900, 25–27. Lásd például: 1609:XIX. CJH 1900, 57.; 1618:III. CJH 1900, 137.; 1638:XLIII. CJH 1900, 395.; stb.

⁶⁴ MOL P 125 23. cs. 62/5919., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várórségek*, 171.

⁶⁵ A leghíresebb ilyen összecsapás az 1652-es vezekényi csata volt. Bővebben lásd: J. Újváry Zsuzsanna: „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll”. A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténeti Közlemények, 119. évf. (2006) 4. sz. 943–972. Kisebbség nagybirtokosokról Komárom környékéről és a Batthyány-birtokokról is értesülhetünk ebből a korszakból. Dóri Szilvia: *Békebeli csatározások. Végvári harcok Kiskomárom környékén 1651–1652.* In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Mindennapi élet a török árnyékában. Korai társadalom- és életmódtörténet.* Piliscsaba 2008. 35–42.; Illik Péter: „Háborús békeévek” a Batthyány-birtokokon (1630–1650). In: *uo.*, 43–56.

⁶⁶ Takáts Sándor: *A török és a magyar raboskodás.* In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból I.* Budapest 1915. 160–304.; Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén.* (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok), 4. évf. (1997) 1. sz. 5–78. 20. Ennek a tevékenységnek a gyakorlati részéről lásd: Gecsényi Lajos: *A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben).* In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manet. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére.* Budapest, 1994. 165–175. Legújabbban lásd: Vincze Dániel: *Az egri világet kolduló rabjainak szerepe a török–magyar diplomáciai és társadalmi érintkezésben.* In: *Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében.* Studia Agriensia 27. Eger, 2008. 149–175.

⁶⁷ Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 27.

⁶⁸ Takáts Sándor: *A hadi kótyavetete a török világban.* In: Takáts Sándor: *Rajzok a török világból.* III. Budapest, 1917. 153.; Varga J. János: *Rabtartás és rabkereskedelem a 167. századi Batthyány-nagybirtokon.* In: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László (szerk.): *Unger Mátyás emlékkönyv. Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történész tanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.* Budapest, 1991. 123.; Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 14–15.

⁶⁹ Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 24–25.; Tóth Hajnalka: *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmában.* Aetas, 17. évf. (2002) 1. sz. 141–142.; Tarkó Ilona: *A török rabok váltságdíjai*

had „az seregh számára közönségesen megh tartott”.⁷⁰ A legelőkelőbb foglyokat a várkapitányok, elővásárlási jogukat kihasználva, maguknak szerezték meg, vagy tovább küldhették őket a főkapitányoknak.⁷¹ A végváriak kezén maradt rabok a helyi kótyavetyéken kerültek eladásra, miként az a török zászlótartó és néhány embere is, akiket a lévai vitézek fogtak el 1679-ben.⁷² Ezt követően az új tulajdonosok megállapították a váltságdíj (sarc) mértékét, amit a rabnak magának kellett előteremtenie.⁷³ Ez általában élelmiszerből, élőállatból, luxuscikkekből, pénzből vagy fegyverből tevődött össze, amelyekhez egyébként a végváriak csak igen drágán juthattak volna hozzá. Ennek fényében tehát nem meglepő, hogy a rabtartás e módozata egyre inkább felértékelődött a 17. század végére.⁷⁴

A végvárak katonaságának igen komoly bevételi forrásai lehettek a törvényekben foglalt zsoldon felül. Hozzá kell azonban tenni, hogy a fentiekben ismertetett okok miatt e jövedelmek igencsak esetlegesek és bizonytalanok voltak.

A katonai szolgálat nehézségei

A 17. században a magyar végvári katonaság zsoldját rendszertelenül fizették, és a végek őrsegei több levelükben is panaszkodtak „régtil fogva valo fizetlenség[ükre]”,⁷⁵ amely gyakran, „tiz egész esztendeóktől fogvast”⁷⁶ tartott. A törvényben megállapított fizetés, egyes számítások szerint, önmagában is kevés volt ahhoz, hogy a végbeliek a korabeli árak mellett fenntartsák magukat, ám ennek folyamatos elmaradozása még inkább megnehezítette helyzetüket.⁷⁷ Ezt tetézte még, hogy a 17. században már nem is tizenkettő, hanem csak tíz hónapra kaptak zsoldot; négy havit pénzben, a többit posztóban. Ez komoly visszaélésekre adhatott lehetőséget, ugyanis az udvari kamara bécsi (hosszabb) rőfben, olcsóbban vásárolta a posztó végjét, a katonáknak viszont brabanti (rövidebb) rőfben számolta ki, méghozzá drágábban, mint azt kellett volna. Olykor azonban még ez a fizetési kiegészítés is elmaradt.⁷⁸ A katonák így gyakran kölcsön felvételére kényszerültek, ami viszont olyan mérvű

Batthyány II. Ferenc idején. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában. Koraiújkorai társadalom- és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 71–80.; 73–74.

⁷⁰ MOL P 125 21. cs. 56/5315.

⁷¹ Tóth: *Török rabok*, 142. A foglyokért kapott pénzt a kapitányok nem csak saját anyagi gyarapodásukra, de közcélú dolgokra, mint például a vár javíttatására is fordíthatták, amint arról Koháry egyik 1678-as levele is tudósít bennünket. Merényi Lajos: *Koháry István levelei Esterházy Pál Náadorhoz. 1670–1682*. Első közlemény. Történelmi Tár (1903) 1. sz. 67–82. 81.

⁷² MOL P 125 23. cs. 62/5929.; Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 25.

⁷³ A foglyokért általában bajtársaik vagy rabtársaik vállalhattak kezességet, ami a rabtartónak egyfajta biztosítékot jelentett. Emellett erősítette a katonaság összetartását, hiszen egyfajta kölcsönös bizalmat, az egymásra utaltság érzetét alakította ki bennük. Varga *Rabtartás és rabkereskedelem*, 128–130.; Pálffy: *A rabkereskedelem és rabtartás*, 30–37.; Ladányi-Benedikt Ildikó: *Rabok és kezesek a körmenői várban a XVII. század közepén*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában. Koraiújkorai társadalom- és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 81–87.

⁷⁴ Varga *Rabtartás és rabkereskedelem*, 126–127.; Tóth: *Török rabok*, 148.; Tarkó: *A török rabok váltságdíjai* 77–81.

⁷⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5293.

⁷⁶ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

⁷⁷ Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 2002. 70–71. Az 1609-ben megállapított zsold szerint havi három forint húsz dénár volt egy lovas katona, és havi két forintot egy gyalogos fizetése. CJH 1900, 53.

⁷⁸ MOL P 125 21. cs. 56/5325; Takáts: *Kísérletek a magyar haderő feloszlására*, 202.; Perjés: *Zrínyi Miklós és kora*, 71; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 105.; Végh: *Bírodalmak határán*, 169.

eladósodáshoz vezethetett, mint a nyitrai katonák esetében, akiknek 1674-ben egy évi zsoldjuk csupán adóságaik rendezésére lett volna elegendő.⁷⁹ Ilyen viszonyok mellett nem lehet csodálkozni azon, hogy a véghadak néhol teljesen elszegényedtek, és nem tudták megfelelően ellátni szolgálatukat. A fizetatlenség azonban nemcsak a közkatonák, de a tisztek esetében is előfordult, hiszen Léván az őrség arról értesítette Esterházy Pált egy keltezés nélküli levélben, hogy porkolábjuk, lovas vicehadnagyuk, lovas- és gyalogos zászlótartójuk is zsold nélkül állott.⁸⁰

A katonák fizetatlensége helyett olykor találóbb azok ellátatlanságáról beszélni.⁸¹ 1680-ban a lévaiak arról panaszkodtak, hogy az őrség tagjai közül „soknak [...] se lova, se testi ruhaia, se pedig szaiaba valo falat kenyére” sem volt.⁸² A lovas vitézek helyzete gyakran nehezebb volt, mint a gyalogosoké, hiszen nekik az állatok élelméről is gondoskodniuk kellett. E problémával néztek szembe 1679-ben azok a sempteieknek is, akik pénzhány miatt nyár végéig még semmi élelemtartalékot nem tudtak felhalmozni télire, sem maguk sem lovaik számára.⁸³

A véghadak nehézségeit gyakran csak fokozta, hogy kevés zsoldjukból a várakban velük élő feleségükről, cselédjükről (ez a kettő gyakran egy személy), gyermekeikről is gondoskodniuk kellett.⁸⁴ A fizetatlenség miatt a katonának olykor a váron kívül, a környező tele-

⁷⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

⁸⁰ MOL P 125 23. cs. 62/5930.; nyomtatásban lásd: Benczedi: *Bányavidéki várőrségek*, 172.

⁸¹ A katonák helyzetét nemcsak a zsoldhiány nehezítette, de az uradalmak révén az ellátásukat könnyítő bevételektől is eslesek a 17. század második felére. Az igencsak jövedelmező tizedbevételeket az udvar a katolikus egyház megerősítése végett kivette a várak fennhatósága alól, és visszaadta azokat eredeti tulajdonosaiknak. Végh: *Bírodalmak határán*, 172. Ehhez társult még az a gyakorlat is, hogy a folyamatos pénztelenséget ellensúlyozandó, a várakhoz rendelt uradalmakat egészében kénytelenek voltak kölcsönügyletek fedezetévé tenni, kivonva őket a végek finanszírozásának rendszeréből. Kenyeres *Uradalmak és véguarak*, 576–583. Mindezek ellensúlyozására a rendek 1622-től elhatározták, hogy a seregek jobb ellátása végett gabonaraktárakat állítanak föl. Ezt követően több országgyűlés (1635/II; 1655/VI; 1659/VI; stb.) is foglalkozott ilyen raktárházak létesítésével és gabonasegélyek folyósításával, ám az ellátatlanságot nem sikerült jelentősebben mérsékelniük. CJH 1900, 311–313.; CJH 1900, 311.; CJH 1900, 587–589.; CJH 1900a, 141–143.

⁸² MOL P 125 21. cs. 56/5313. Hasonló plasztikus leírásokat találhatunk MOL P 125 21. cs. 56/5326; MOL P 125 23. cs. 62/5919., 23. cs. 62/5943. Ezek a levelek nyomtatásban: Benczedi: *Bányavidéki várőrségek*, 168., 171., 177.

⁸³ MOL P 125 21. cs. 56/5335.

⁸⁴ A végekben ezáltal gyakran több katonáskodásból élő generáció élt együtt, ami a 17. végére olyan katonadinasztia kialakulásához vezetett, amelyek szervesen kötődtek a vitézlő rend „régiságához” és a hódoltság világának sajátos viszonyaihoz. A Habsburg udvar központosító törekvései és az állandó hadsereg felállításának igénye azonban nem fért össze ezzel az életmóddal. Benczedi: *Katonarétegek helyzete*, 823.; Nagy *Hajdúvitézek*, 29.; R. Várkonyi Ágnes: *Vitézlő rend a választúton*. In: R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Budapest, 1994, 193. A katonák családjának jelenléte azonban nem csak a magyar végváriaknál, de a Magyar Királyság területére vezényelt német hadak esetében is rendkívül gyakori volt. Markó Árpád: *A szomolányi kuruc győzelem*. In: Mészáros Kálmán (szerk.): II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. 2003. 40.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 116.; Bagi Zoltán Péter: *Zsold és megélhetés. A német gyalogság a tizenöt éves háború időszakában*. Korall, 9. évf. (2008) 33. sz. 5–22.; H. Németh: *Kassai kvártélyozási listák*, 85.; Sarusi Kis Béla: *Murány szerepe a reformáció terjesztésében*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály (szerk.): *Tudomány és hagyományörzés*. Studia Agriensia 26. Eger, 2008. 94.

püléseken kellett gazdálkodnia vagy szolgálatot teljesítenie, és így csak ritkán volt képes rá, hogy „felesighinek gyermekeinek hathasson itheron valami keves kötsiget”.⁸⁵

A várak, amelyek ellátták a határ védelmét és egyben az őrség lakhelyeül is szolgáltak, a század végére már nagyon rossz állapotban voltak. A védvonal fenntartása hatalmas összegeket emésztett fel, amit egyrészt a Magyar Királyságból származó bevételekből (hosszvetőleg 500–750 ezer forint), másrészt az uralkodó saját jövedelmein túl a német és cseh-morva örökös tartományok, valamint a birodalmi rendek támogatásából fedeztek.⁸⁶ Az örökös tartományok emellett a védelmüket biztosító végvidéket hadianyaggal, élelmiszerral és, ha kellett, katonasággal is kénytelenek voltak ellátni. A 17. századra mindez többnyire pénzbeli segítséget jelentett, ám a harmincéves háború terhei folyamatosan elapasztották a forrásokat.⁸⁷

Az országban a kivetett adók mellett a vármegyéket és így a jobbág্যokat a *gratius labor* is terhelte, amely eredetileg a várak erősítési munkálatait jelentette. A 17. századra ez a szolgáltatás is jobbára pénzbeli támogatást jelentett, és az országgyűlések határozták meg, hogy mely vármegyék mely váraknak tartoztak azt beszolgáltatni.⁸⁸ E törvények olyan esetekről is rendelkeztek, amikor a *gratius labor* összege lopások, csalások miatt hiányosan vagy egyáltalán nem érkezett meg rendeltetési helyére. Erre panaszkodtak a fülekiek is, amikor kapitányuk semmilyen ellátást nem volt képes kicsikarni a vármegye vezetőitől; azok ugyanis elhárítván magukról a felelősséget, azt válaszolták, hogy „ha kell Ő Fölségének a vár s véghely, építtesse”.⁸⁹

Az ellátási nehézségek eredményeként a 17. század utolsó harmadára a királyi Magyarországot védő végvári vonal romossá, nehezen finanszírozhatóvá vált. A bányavidéki főkapitányság nagyobb erősségei Esterházy szerint korszerűtlenek voltak, és kivétel nélkül sürgős felújításra szorultak.⁹⁰ Ezek fényében érthetővé válik, hogy miért jelentett gyakran komoly problémát az őrségek elszállásolása. A romos épületek többnyire nem nyújtottak elég férőhelyet a véghely katonái számára, ezért gyakran a váron kívül kellett elhelyezni őket. A sempteiek is elkeseredve írták egyik levelükben, hogy „magunknak semmi hazaink nem lévén [...] nagysagod [ti. Eszterházy Pál] jobbágyal tekergünk [...], egész télen sokan az hidegh kamarakban és istallokban köly nyomorganunk”.⁹¹

A magánkézen lévő várakban a „*continuus udvar népe*”, az úrhoz leginkább kötődő személyek rendelkeztek saját lakrésszel, a „házuknál lakó uraimék” pedig olyan vagyono-

⁸⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5325., MOL P 125 21. cs. 56/5326.; ez utóbbit kiadta: Benczédi: *Katonarétegek helyzete*, 167–168.

⁸⁶ Bővebben lásd: Bagi Zoltán: *Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés*. Világtörténet, 23. évf. (2001) 1. sz. 81–87.; Bagi Zoltán: *A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború*. In: Hagymány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Studia Agriensia 27. Eger, 2008. 247–259.

⁸⁷ Pálffy Géza: *A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mihály: *Végvár és ellátás*. Studia Agriensia 22. Eger, 2001. 183–219. 205.; Perjés: *Zrínyi Miklós és kora*, 54.; Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 69–70.

⁸⁸ Perjés: *Zrínyi Miklós és kora*, 67–68. E törvények közül csak néhányat említenék példaként: 1608.XIII. CJH 1900. 33–35., 1613.VIII. CJH 1900. 101., 1630.III. CJH 1900. 283–285., 1659: CXXX. CJH 1900a, 205–207.

⁸⁹ 1613/VIII. CJH 1900. 101. MOL P125 21. cs. 56/5292., kiadta: Merényi: *A füleki várőrség panasza*, 637–638.

⁹⁰ Rakovszky István: *Esterházy Pál relatiója 1674-ben*. Történelmi Tár (1891) 257–258., 259–260., 262.

⁹¹ MOL P125 23. cs. 62/5943. Kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 177.

sabb szervitorok voltak, akiknek a környező települések valamelyikén volt házuk. A „házi uraimék”, más néven az „úr neve alatt járó házi katona uraimék” alkották a főurak hadseregét, akik elszállásolása az iratosokhoz hasonlóan gyakran problémát okozott.⁹² A törvények tiltották, hogy a nemesek magánseregei a falvakra legyenek beszállásolva,⁹³ s ezért kvártélyozó helyeket kívántak létrehozni, ahol a katonaságot a parasztok és a környék háborgatása és rablása nélkül lehetett volna elhelyezni.⁹⁴ Ezt azonban nem sikerült megvalósítani, amit jól mutat Forgách Ádám bányavidéki főkapitány hadiregulája is, amelyben külön is kénytelen volt megtiltani hadainak, hogy „falukra zászlóstudal kvártélyozni” menjenek.⁹⁵

A katonai beszállásolás nemcsak a falvakat, hanem a végvárosok lakosságát is érintette. A polgárok házai és értékei ugyancsak gyakran váltak a „betelepült” katonaság prédájává, ami ellen azok törvényes és törvénytelen eszközökkel egyaránt megpróbálták védekezni.⁹⁶ A nemesek is igyekeztek megóvni városi házaikat vagy vidéki kúriáikat a bekvártélyozókkal szemben.⁹⁷ A füleki hadak panaszkodtak is rájuk, hiszen azok [ti. a nemesek] nem lakván a véghelyen, „mégis házat tart[ottak] itt az mi szolgálatunknak megh szaporodasara”.⁹⁸ 1669-ben keletkezett levelükben is azt sérelmezik, hogy „nem lehet szállása kiváltképpen hajdúnak Füleken, mert a nemesség nem ad [holott] nagy házakban laknak, kikben a hajdu is elférne...”⁹⁹

A szolgálat nehézségei, a fizetlenség, a várak rossz állapota és a szállások hiánya együttesen eredményezték a katonaság létszámbeli csökkenését, ami a 17. század végére komoly problémaként jelentkezett. A harmincéves háború után a végek őrhada még 12–14 000 fő körül mozgott, ami az 1663–1664-es háborút követő veszteségek és a nemzetközi helyzet miatt finanszírozhatatlanná vált.¹⁰⁰ A vaskvári béke megkötésével alkalom kínálkozott a katonaság átszervezésére, a korszerű, központilag irányított, állandó zsoldossereg létrehozására is.¹⁰¹ 1671–1672-ben ezért radikális leépítésre került sor, ami a végváriak létszámát mintegy 4000 főben maximálta.¹⁰² Az így létrehozni kívánt kisebb számú, jobban

⁹² Varga: A XVI–XVII. századi katonaság, 121–124.; Kelenik József– Ságvári György– Szabó Péter– Zachar József: *A magyar huszár*. Budapest, 2000. 26.; Végh: *Bírodalmak határán*, 145.

⁹³ 1635:X. CJH 1900, 315., 1638:XLIII. CJH 1900, 395–397., 1647:LXVI. és LXVII. CJH 1900, 459–461. A falvakon kvártélyozó szpáhik és a „bégek házanépe” török részről is folyamatos terhet jelentett a parasztság számára. Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. Az oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. I. köt. Budapest, 2007. 171.

⁹⁴ 1649:LXXXIV. CJH 1900, 565–567.

⁹⁵ Illéssy: *Magyar hadi szabályzatok*, 571.

⁹⁶ H. Németh István: *Kassai polgárok és katonák a 16. században. (A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során)*. Levéltári Közlemények, 68. évf. (1997) 1–2. sz. 143–198.; H. Németh István: *Kassai kvártélyozási listák*, 85–90.; H. Németh István: *A beszállásolások rendszere és hatásai a XVI. századi Magyar királyság szabad királyi városaiban*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 2. sz. 287–303.

⁹⁷ 1618:XXII. CJH 1900, 137.; 1618:LVIII. CJH 1900, 157.; 1635:XLVI. CJH 1900, 333.; 1662:XIII. CJH 1900, 235–237.

⁹⁸ MOL P 125 23. cs. 62/5919., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 171.

⁹⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5292., kiadta: Merényi: *A füleki várőrség panaszai*, 636.

¹⁰⁰ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 101–103.

¹⁰¹ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 108–113.

¹⁰² A bányavidéki főkapitányság jelenleg vizsgált várainak létszámkimutatásai szerint 1671–1672 előtt Füleken 737, Léván 511, Nyitrán 600, Semptén pedig 201 katona volt, míg a redukció után Füleken 289, Léván 201, Nyitrán 234, Semptén pedig 153 katona szolgált. Merényi Lajos: *A végek magyar*

ellátható katonaság az ígéretek szerint az év minden hónapjára értékálló pénzben kapta volna zsoldját, életkörülményeik és ellátásuk pedig javult volna. Az elbocsátott katonák nagy részét nem eresztették szélnek, hanem megkezdtek azok szabadszázadokba, mezei seregekbe történő szervezését.¹⁰³ A reform azonban nem volt hosszú életű, hiszen a véghadak további ellátási nehézségei, a bujdosók mozgalma és a külpolitikai helyzet előnytelen alakulása miatt az udvar már 1672 őszén kénytelen volt leállítani az átszervezést.¹⁰⁴ A reformkísérlet által okozott károkat azonban csak nehezen sikerült orvosolni, hiszen a nyitrai őrség még 1674-ben is arról panaszkodott, hogy „négy száz lovasból annira iutottunk hogy száz loval feöl nem ülhetünk[,] és a lovatlan katonával teöbben száz husznál nem vagiunk, a gyalogok penigh a két százból hetvenen marattak”.¹⁰⁵ A „számos esztendőök alatt az Természet szerint valo halál és az ellenségnek fegyvere által”¹⁰⁶ is megcsappant létszámú őrségek utánpótlása azért jelentett problémát, mert „az Bellicum hire nélkül” a végbeliek hivatalosan nem vehették lajstromba a szabadlegényeket.¹⁰⁷ 1681-re a lévaiak is „sok rendbili fogyatkozásainkrul” panaszkodtak, mondván, „Feö Hadnágý Urunk, Eö k[e]lg[ye]lmenek Se Vicze-Hadnagya, Se Zászló tartója, mintsem áz kitt gyalogok feö Vayda s egy Vicze-Vajda s az Zászlót tartok is mind meg holtak”.¹⁰⁸

Ellátatlanságuk gyakran arra kényszerítette a végváriakat, hogy a szolgálatot otthagytva más foglalkozás után nézzenek, ahogy ezt a nyitraiak egyik keltezés nélküli levelükben igen plasztikusan ábrázolták. A pénztelenség „...mely [...] miát az katona, és Gyalogh renden Lé-vő eö Fölséghi Vitézý elfodtak szeghényéké löttek el oszlottak; sokan Hazajokban mentek, sokan szolgálatra alottak, az kik megh maradtak és itt helyben vannak, azok kedvetlenek Léven az eö Fölséghi szolgálattýához...”¹⁰⁹ Sokan azért hagyták ott időlegesen az őrhelyeiket, mert a szülőfalujukról, városukról olyan hírek jártak, hogy német beszállásolás vagy portya várható, és ilyenkor hazasiettek, hogy családjukról, értékeikről gondoskodjanak. A földműveléssel is foglalkozó katonák a nyári aratási és takarási munkálatok idejére tették le a szolgálatot, ugyanis ekkor szerezték be ellátmányukat a téli hónapokra.¹¹⁰

Esterházy Miklós a 17. század harmincas éveiben kelt levele szintén nagymérvű elvándorlásról tanúskodik, amiért a külföldi háborúk voltak a felelősek. Az ott zajló hadjáratok (harmincéves háború, lengyel hadszíntér) nagyobb zsákmánnyal kecsegtették a végváriakat, mint a magyarországi béke, így – a nádor értesülései szerint – megközelítőleg negyvenezer katona távozott idegen földre zsoldos szolgálatra.¹¹¹

őrhada 1670 után. Hadtörténelmi Közlemények, 8. évf. (1895) 8. sz. 402, 404. A Czigány István által közölt kimutatások Sempte 1670-es létszámai esetében 301 fős őrséggel számoltak. Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 125.

¹⁰³ Czigány: *Reform vagy kudarc*, 114–135.

¹⁰⁴ A végváriak létszámát a továbbiakban folyamatosan emelték, és egyaránt alkalmazták őket az erősségek őrségeiben, a mezei hadakban és a külföldre, főként a németalföldi hadszínterre vezényelt seregekben. A későbbiekben újfent kibontakozó utolsó nagy oszmán támadás előtt, 1681-ben már az említett 1655-ös szintre történő emelésről fogadott el törvényt az országgyűlés. Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 131–135.

¹⁰⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

¹⁰⁶ MOL P 125 21. cs. 56/5293.

¹⁰⁷ MOL P 125 23. cs. 62/5930., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 172.

¹⁰⁸ MOL P 125 21. cs. 56/5314.

¹⁰⁹ MOL P 125 41. cs. 97/9969.

¹¹⁰ Szántó: *A „vitézló rend”*, 151–152.; R. Várkonyi: *Vitézlő rend a válaszfúton*, 188.

¹¹¹ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 79.

A végváriak helyzetét a királyi Magyarország végházaiba vezényelt német katonák is megnehezítették. Külföldi egységek már a 16. század közepétől kezdve állomásoztak a védvonal váraiban, számuk azonban csak a tizenöt éves háború idején emelkedett meg jelentősen.¹¹² Ezt az is alátámasztja, hogy a Bocskai István vezette szabadságharc után a 17. század során folyamatosan születtek olyan rendelkezések, amelyek az idegen seregek létszámcsökkentését vagy kivonását követelték.¹¹³ A harmincéves háborút követően a Habsburg udvar nem tudta egyedül ellátni felduzzadt létszámú hadseregét,¹¹⁴ ezért egyes egységeit a magyar várakba vezényelték.¹¹⁵ A század második felére a külföldi hadak nemcsak a vitézlő rend, hanem az ország más társadalmi csoportjai számára is egyre terheesebbé váltak. A jobbgátságra rótt terhek a német hadak ellátása miatt növekedtek meg,¹¹⁶ a nemesség pedig katonai pozícióit, ezáltal politikai szerepét féltette tőlük. A végvári katonaság a létét érezte fenyegetve a németek által, akiknek mind felszerelése és képzettsége, mind fizetése és ellátottsága felülmúlta a magyarokét.¹¹⁷ Ez az egyenlőtlenség gyakran szült elégedetlenséget a vitézlő rend soraiban,¹¹⁸ ami ellen a nyitraiak is felemelték szavukat 1678-ban, mondván,

¹¹² Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig: Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz*. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2. sz. 177–181. A 16. század végi német mezei zsoldos haderő felépítéséről, katonai szervezetéről és ellátásáról lásd: Bagi Zoltán Péter: *Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése*. Hadtörténeti Közlemények, 114. évf. (2001) 2. sz. 391–444.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 103–119.; Bagi: *Zsold és megélhetés*, 6–9.

¹¹³ II. Mátyás, koronázás előtti XII. törvénycikkében esik szó erről először a XVII. században. CJH 1900, 17. Ezt követte: 1625:XXIV. CJH 1900, 253., 1635:LIX. CJH 1900, 337., 1638:XLVI. CJH 1900, 397., 1655:XIX. CJH 1900, 595., 1659:XXV. CJH 1900a, 155., 1662:II. CJH 1900a, 225–227., 1681/VIII. CJH 1900a, 2., 1681/IX. CJH 1900a, 271.

¹¹⁴ Az állandó haderő megszervezésére már a tizenöt éves háború során felmerült az igény, mondván, hogy sokkal gazdaságosabb fenntartani egy ilyen jellegű hadat, mint a toborzással és a lefegyverzéssel járó pluszjövödelmek mellett a korabeli zsoldos seregeket kiállítani. Bagi Zoltán: *„Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig”: A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés*. Századok, 141. évf. (2007) 6. sz. 1457–1460. A Habsburg sereg korabeli állapotára vonatkozóan legújabban lásd: Bagi Zoltán Péter: *A császári–királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011.

¹¹⁵ Egy 1650-ben született döntés értelmében a Magyar Királyság területére irányították a Götz, Kevenhüller és Walter lovasezredeket valamint a Puchheim- és Starhemberg gyalogezredeket, amelyek a magyar várakban kerültek elszállásolásra. Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 99–100. Ezeken túl a német katonaság nagyobb arányú idevezénylésére került sor 1649-ben, 1658-ban, 1659-ben, 1660-ban és 1665-ben is. R. Várkonyi: *Gazdaság és társadalom*, 1408.; R. Várkonyi: *Ellátás és társadalom*, 25.

¹¹⁶ Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 105.

¹¹⁷ A német katonaság csapatnemeit és azok fegyverzetét lásd: Ujhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig 1657–1780*. Budapest, 1914.; Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári–királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben*. Hadtörténeti Közlemények, 104. évf. (1991) 3. sz. 80–122.; Czigány: *Reform vagy kudarc?*, 111–113.; Bagi Zoltán Péter: *A császári hadseregben szolgáló nyugati zsoldos lovasság szervezete és változásai a tizenöt éves háború időszakában*. Hadtörténelmi Közlemények, 121. évf. (2008) 2. sz. 355–402.; Bagi: *A császári–királyi mezei hadsereg*, 105–190.

¹¹⁸ Takáts: *Kísérletek a magyar haderő felosztására*, 196–202.; R. Várkonyi: *Gazdaság és társadalom*, 1408.; Perjés Zrínyi Miklós és kora, 77–78.

„mi sem vagunk alab valok azoknal, a kiknek eő felseghe naprol napra, horol hora megh fűzet”.¹¹⁹

Gyakoriak voltak a beszállásolással kapcsolatos problémák is, hiszen a német őrségek rendszeresen elfoglalták a magyarok lakhelyét, őket pedig a váron kívülre vagy a végház környékén épített kutyorgókba kényszerítették.¹²⁰ A nyitraiak 1674-ben ugyanezek miatt panaszkodtak, ugyanis a németek nemcsak a házaikból túrták ki őket, de még a tűzhöz sem engedtek oda magyarokat, sőt még az istállóikból is kizavarták a lovaikat és „magok lovait” kötötték be azok helyett.¹²¹

A német katonák elhelyezése és élelmezése komoly terheket rótt a lakosságra, akik gyakran elmenekültek a kötelező beszolgáltatások elől.¹²² A német szállásmesterek igyekeztek kihasználni ezt a helyzetet, ahogy Gualdo lévai német kapitány Antoni nevű *fourierja* (élelmezési és elszállásolási altiszt) is 1679-ben, aki arra kényszerítette Csizmadia Mózes, a szabadlegények tizedesét, hogy egy tallér kifizetésével mentesítse magát a beszállásolás terhei alól. A tizedes később elmondta, hogy mások is megfenyegették, mondván, „ha borra Valot nem adok neki felesiges nimetet hoz az hazamhoz”.¹²³ Az ilyen eljárásokat megszüntetendő, Felső-Magyarország katonai parancsnoka, Aeneas Caprara 1685. december 19-én kibocsátott rendelkezésében a tényleges hadiszolgálatot végzőket felmentette a beszállások terhei alól.¹²⁴

A német katonák, miután a magyar viszonyokkal megismerkedtek, igyekeztek a vitézlő rend tagjaihoz hasonlóan kivenni részüket a végvárak haszonbérleteiből és más egyéb jövedelmekből. Elkobozták és elhasználták a magyarok fa- és abrakkészleteit,¹²⁵ lelegettették a végváriak számára elkülönített réteket,¹²⁶ esetleg saját kocsmát vagy mészárszéket állítottak fel.¹²⁷ Illegális pénzszerzési törekvéseiket az országgyűlések törvényekkel is igyekeztek szabályozni. Eszerint földet birtokló katonáik, fekvőjóságaik után a magyarokhoz hasonlóan kötelesek voltak adót fizetni, a győri német őrség nem akadályozhatta a város egyes

¹¹⁹ MOL P 125 21. cs. 56/5326., kiadta: Benczédi: *Bányavidéki várőrségek*, 167–168.

¹²⁰ Benczédi László: *A „vitézlő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben*. Történelmi Szemle, 6. évf. (1963) 1. sz. 35. Az 1660-as években a kassai közgyűlés a városba beszállásolt katonaság elhelyezését a fentiekhez hasonlóan, a város falai mentén felállított „darabonházakkal” kívánta orvosolni. Ezek a vár körül fából épített tákolmányok azonban a vár épségét veszélyeztették, hiszen rendkívül tűzveszélyesek voltak. A korponai sereg ilyen épületeit 1679-ben Leslie és Strasaldo császári tábornokok parancsára éppen emiatt le is bontatták. Benczédi: *A végváriak életviszonyai a XVII. században*, 103–104. H. Németh: *Kassai kvártélyozási listák*, 85.; H. Németh: *A beszállások rendszere*, 285–286.

¹²¹ MOL P 125 21. cs. 56/5325, MOL P 125 23. cs. 56/5936.

¹²² Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalásának korában*. Budapest, 1886. 187–191.; Takáts: *Kísérletek a magyar haderő felosztására*, 194–195.; Nagy: *Hajdúvitézek*, 53–54.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 112.

¹²³ MOL P 125 41. cs. 96/9892. Habár a 17. században a királyi Magyarországra vezényelt német katonaság már állandó, központilag irányított és fizetett zsoldos katonaság volt, nem volt ritka, hogy feleségükkel vagy cselédjükkel együtt érkeztek meg szolgálatra. Sarusi Kis: *A murányi vár élelemellátása*, 258.; Bagi: *Vázlat a császári haderő élelemellátásáról*, 116; Sarusi Kis: *Murány szerepe a reformáció terjesztésében*, 94.

¹²⁴ Balogh István: *Szabolcs vármegye terhei a 17. század végén*. Nyíregyháza, 2008. 47.

¹²⁵ MOL P 125 21. cs. 56/5325.

¹²⁶ MOL P 125 23. cs. 56/5932.

¹²⁷ MOL P 125 41. cs. 96/9893; Benczédi: *Végváriak életviszonyai*, 145.

magyar lakosait kereskedelmi tevékenységükben, illetve a kereskedésben érdekelt idegen végváriak is harmincadkötelesek voltak.¹²⁸

A külföldi hadak és a helyiek közti konfliktusok békés úton történő elrendezésére csak ritkán volt módjuk az érintetteknek. Az országgyűlés által elfogadott törvények szerint a magyar végekre vezényelt német alakulatok az ottani kapitány, illetve a nádor bírói joghatósága alá tartoztak,¹²⁹ a gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a német katonaság saját hadiszabályzata és hadbírói révén intézte peres ügyeit.¹³⁰ A katonák az elmaradt, jogosnak vélt büntetések miatt sokszor saját maguk rendezték el nézeteltéréseiket, s a verekedések, párbajok halállal is végződhetnek.¹³¹

A magyar végvári hadak életkörülményei a 17. század második felére tehát igencsak nehézzé váltak, és a katonák ellátatlansága, váraik állapota, az idegen hadak nyomasztó jelenléte és „régí szabadságuk” lassú elvesztése egyre kilátástalanabbá tette helyzetüket. Ezek együttesen eredményezték a katonai morál csökkenését, az irregularitás megerősödését, ami tovább nehezítette helyzetüket, és egyre inkább eltávolította őket a katonai szolgálat-tól.

Közállapotok, kegyetlenkedés, katonai morál

Amint azt eddig is láthattuk, a véghadak megsokasodott nehézségei egyre több olyan tevékenységre kényszerítették rá őket, amelyekkel a rendszeresen elmaradó fizetések helyett eltarthaták magukat. Nem véletlenül jelentek meg a korban azok a vélemények a végvári katonákról, amelyek szerint ebben az időben ők már csak „önző iparlovagok”, „a szegénység legzsarnokibb elnyomói” voltak, váraik pedig egyszerű „rablófészekké” váltak.¹³²

A 16–17. század során az egész országban elterjedtek voltak a fosztogatások, rablások, melyek ellen több törvényt is hoztak, ám visszaszorítani mégsem sikerült azokat.¹³³ A lévai nemesség 1678-ban például arra panaszkodott, hogy ismét a prezídium területén garázdálkodott egy „György Vajda nevő Zigany maga Companiaiaival”, akit korábban már egyszer „égben kiálto Istentelenségiért” kitudtak a város területéről, ám különféle „magyar tolvajokkal és lopokkal” együtt továbbra is háborgatták a vidéket.¹³⁴ Az efféle haramiák mellett a végváriakra szintén gyakran érkezett panasz portyázásaik és kegyetlenkedéseik miatt. Ugyancsak 1678-ból származik a lévai jobbágyok panaszlevele, amelyben egyetlen katona, név szerint Horváth Géczy bűneit vették sorra. Ez a vitéz többször is megsarcolta, „elverte, kinzotta, taglotta” a környék parasztjait, akikkel szemben különösen kegyetlenül viselkedett. Az egyik panasz szerint, miután a sértett szolgákat kifosztotta, „azzal nem elegendven, kinyujtoztatta [őket] mint a [...] marhakat s ugy akarta megh perselni [őket] a szalmát meggyújtván rajtok...” A levélből kiderül, hogy meg is égette volna a két parasztot, ha a vele ott tartózkodó katonák ki nem húzzák azokat a tűz alól.¹³⁵

A végváriak közé olykor haramiák, tolvajok is beálltak, amilyen Laczi Istók is volt, aki miután lólopáson kapták, elmenekült, és Lévára állt be katonának. Ezt követően Horváth

¹²⁸ 1659:XCIII. CJH 1900a, 189., 1659:LXXX. CJH 1900a, 181., 1649:XXXV. CJH 1900, 545.

¹²⁹ 1662/II. CJH 1900a, 225–227.

¹³⁰ Pálffy: *Katonai igazságszolgáltatás*, 18–64.

¹³¹ MOL P 125 23. cs. 56/5932.

¹³² Illéssy: *Magyar hadi szabályzatok*, 569.

¹³³ 1588/VII. CJH 1899, 709.

¹³⁴ MOL P 125 21. cs. 56/5310.

¹³⁵ MOL P 125 41. cs. 9889.

Géczivel és „több katonakkal edgjüt” visszatért Csongrádra, és Csomor János gazdát, akit korábban nem sikerült kifosztania, a hírhejt lévai végváriakkal „elverette kénosztatta, tagoltatta hogy soha épp ember belőle nem leszen”.¹³⁶

Az efféle atrocitások ellen a paraszti közösségek egyénileg, de szervezeten is megpróbálták felvenni a küzdelmet, amire a parasztvármegyék vagy zápiszok megléte a bizonyíték. Ezek a nemesi vármegyén belül és részben – azok védelmi funkciójának gyengülése miatt – azok mellett léteztek. A 16. században több törvény is született, amely feljogosította a parasztokat az önvédelemre,¹³⁷ ám a parasztvármegyéket nem ezek az intézkedések hozták létre. Létrejöttük jobbára önállóan történt, amibe a hódoltság területén kevésbé, a királyi Magyarországon viszont nagyobb mértékben szőlt bele a nemesség. A paraszti szabadság egyik eszközeként a zápiszoknak a 17. század második felére viszonylagos függetlenséget sikerült kialakítaniuk, mivel átvették a nemesi vármegye néhány rendfenntartó funkcióját.¹³⁸ A katonaság elleni fellépésük igencsak határozott volt, amire a füleki katonák is panaszkodtak 1669-ben, amikor a falvakon áthaladó katonáikat elfogták, és egyből a viceispán elé vitték őket. Ezekben az esetekben a parasztok részéről is gyakori volt az önbíráskodás és kegyetlenkedés, hiszen egy báránylopáson kapott füleki hajdút „azon falubeli ittas parasztemberek megfogták [...] megkötözték s kinzották”, végül a nádújfalusi viceispán egyik jobbágya „a megfogott együgyű hajdút [...] megölte”. Bástok faluban az ott megszállt katonák egyike megütötte a bírót, mire a feldühödött parasztok „mind a kilencz jó katonát egy verembe vágták”. Járdánházán egy katona megsértette az egyik gazdát, majd „lovára ülve elszaladt”, mire a többi végvárit, akik mit sem tudtak az esetről, „mind kilenczet veremre vágták”.¹³⁹

Zrínyi Miklós hadtudományi munkái gyakran foglalkoztak a magyar seregek kiképzésének, fegyelmének és moráljának kérdésével, és e tekintetben nagyon elítélően nyilatkozott a végváriakról. Külön kiemelte és elítélte a portyázásokat, az „üdetlen préda-kapdozás”-t, ami minden fegyelemnek a megrontója, és akár győztes csatákat is elveszthettek miatta.¹⁴⁰ A legfontosabb problémát a szabados életmódhoz való ragaszkodásban látta, ami megakadályozta a hadakozás „diszciplináris” módjának elsajátítását. A végvári vitéz – ahogy írta is – csak „szabad akar lenni prédálni, szabad részegeskedni, szabad urat, hadnagyot válogatni, ott hadni ha elunja; ez az ő szabadsága”.¹⁴¹

A 17. századi törvények folyamatosan tájékoztatnak minket arról, hogy azok a vélt jogok, amelyekre a végek közösségei hivatkoztak és a szakirodalom is mutat, valójában hivatalosan nem léteztek. A végváriakat személyesen nem érintette az adómentesség, a szabad földbirtoklás vagy a szabad mészárszék, illetve kocsmatartás joga. Az, hogy számukra ezek önálló jövedelemforrásként is szerepelhettek, azt feltételezi, hogy a törvényeket a végvidék-

¹³⁶ MOL P 125 41. cs. 9889.

¹³⁷ 1595:XXXII. CJH 1899, 757., 1597:XXIV. CJH 1899, 821., 1598:XXIX. CJH 1899, 845.

¹³⁸ Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Budapest, 1969. 9–28.; Makkai: *Királyság és Erdély*, 1005.

¹³⁹ MOL P 125 21. cs. 5292., kiadta: Merényi: *A füleki várórség panaszai*, 636–637.

¹⁴⁰ A fegyelmetlenség és zsákmányolás miatt elvesztett ütközetre a mezőkeresztesi csata jelenti a korszakból a legjobb példát, amire művében Zrínyi is utalt. Erről bővebben: Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000.

¹⁴¹ Zrínyi Miklós *hadtudományi munkái*. Budapest 1976. 155–156., 169., 193–194., 320–321., 336. A katonaság fegyelmi szintjét jól példázza Szatmár német kapitányának, Saponarának 1683. október 30-i levele, amelyben Ecsed magyar őrségére panaszkodott, mondván, „nem kevés idő alatt szerzett [tapasztalata] szerint, ha tíz közül kilenc vétkezt megbotoznak, az a tizediknek semmi tanulságul nem szolgál.” Balogh: *Szabolcs vármegye terhei*, 16.

keken nem tartották be maradéktalanul, amire a törvénycikk többszöri megerősítése is bizonyíték. Erre csak úgy kerülhetett sor, hogy a végrehajtás folyamata megtört a végek közösségeinek ellenállásán, a katonák és kapitányaik összetartásán. Ezt támasztják alá azok a katonai bíraskodási esetek is, amelyek szemet hunytak a bűnesetek felett, vagy csak igen enyhe büntetéseket róttak ki az elkövetőkre. A (fő)kapitányok, tisztek, tisztségviselők és a katonák közt meglévő hallgatólagos megegyezés a kölcsönösségen alapult. A kapitányok részesülhettek a portyák zsákmányából, vagy segítséget kaphattak ahhoz, hogy a hódoltság területén található fekvőjóságai fölött továbbra is tényleges hatalmat gyakorolhassanak. Ennek fejében szemet hunytak a katonák vagyonszerzési törekvései fölött, vagy ők is igyekeztek kivenni belőle a részüket.

Ezek alapján úgy vélem, kijelenthetjük, hogy a vitézlő rend „régi szabadsága” a végvári katonaréteg illegális és féllegális tevékenységének hallgatólagos elismerése volt, amelyhez a határok védelme és az ellátási nehézségek folyamatos megléte szolgáltatott alapot. Ez az állapot és az ilyen formán benne rejlő vagyonszerzési, illetve egzisztenciális emelkedés lehetősége pedig a 17. század második felében is vonzotta a felemelkedni vágyókat a végvárak felé. Ezeket a viszonyokat a Habsburg központosító törekvések a vizsgált korszakban már egyre inkább kikezdték, ám a visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc még egy utolsó lehetőséget adtak a megszerzett előjogok és kiváltságok konzerválásához, amelyek azonban a 18. századra a vitézlő renddel együtt végleg eltűntek.

GÁBOR VATAI

“Only those enter the army...” (The living conditions and the motivation of the warrior estate in the second half of 17th century)

In order to understand the circumstances of the Hungarian warrior class of the 16th and 17th centuries, we need to thoroughly study their legal position and living conditions. However, it is rather difficult to give an overall picture as the composition of the frontier military was not uniform in either territorial, social, financial, legal, ethnic or religious terms. The diverse circumstances can be best illustrated through the correspondence of the *generalatus* and the districts of the captain generals, of which the paper describes the life of the border forces in lower Hungary in detail.

Using the correspondence of Pál Esterházy, captain general of the mining area and the Cisdanubia district with the border fortresses, the author studies the legal situation and living conditions of the warrior estate. Using both already published and yet unpublished sources as well as the literature, he shows the peculiarities and contradictions of the life of the warrior class. Looking at the advantages of serving at the frontier, he describes those rights, privileges and possibilities that provided a living for the soldiers at the frontier in the constantly deteriorating circumstances during the second half of the 17th century. He also shows the disadvantages and the unfavorable side of the service to illustrate which were those ever worsening conditions in which the soldiers lived their daily lives. Through the study of their rights and living conditions, he aims to amend the oft-mentioned commonplace about the border armies' "old freedom". Through this we can not only have a glimpse of the everyday life of the forces guarding the frontier but also get a better understanding of the social class that emerged within the new circumstances of the Ottoman occupation.